

Opdrachten horen tussengangen te zijn, geen hoofdgerechten

H. W. VON DER DUNK

‘Die größten Wirkungen sind von Werken ausgegangen die nicht auf Bezahlung gearbeitet wurden’. Eduard Fueter

Geschiedschrijving in opdracht roept een beeld op van afhankelijkheid, zo niet omkoopbaarheid, instrument in dienst van propagandistische of politieke oogmerken en ze betekent daarmee een aantasting van de wetenschappelijke integriteit. De historicus dient zich daarvoor niet te lenen. Het zou nogal naïef zijn om te ontkennen dat voor die verdenking de nodige aanleiding bestaat. Maar als de samenleving vraagt naar ‘het nut’ van historici — en die vraag ligt vooral degenen die over de middelen gaan vóór in de mond — dan klinkt het mooie antwoord ‘zij ontwerpen op grond van onafhankelijk onderzoek een beeld van het verleden’ nogal vrijblijvend, zo niet lichtelijk vernachelend. Daarvoor betaalt niemand gauw belasting. Er trilt nog een beetje de verheven positivistische objectiviteitsillusie uit de negentiende eeuw mee in dat idee van een geschiedschrijving in een gedesinfecteerde vrije ruimte, uitsluitend ‘in opdracht’ van wetenschappelijk geweten en waarheidsdrang; een ideaal dat in de praktijk maar al te vaak een fictie is omdat de historicus rekening houdt met heersende normen, een publiek, effecten en repercussies.

Nu is ‘opdracht’ een ruim begrip. Wie naar zijn eigen ervaringen kijkt weet dat bij veel onderzoek aan het begin een embryonale vorm van opdracht staat, allereerst bij die onderwerpen voor scripties en dissertaties die van een docent of promotor komen in het verlengde van diens eigen belangstelling of werk. Met de verbreiding van het collectieve projectonderzoek en de daarmee gepaard gaande industrialisatie is juist dat type steeds normaler geworden. Dozijnen proefschriften verschijnen vandaag in het kader van zo’n project en het thema komt uit de koker van een projectleider via NWO of een advertentie die een betaalde post oplevert. Maar talloze werken en artikelen, grote en kleinere waren altijd al het gevolg van een bestelling. Jan Romein schreef destijds nog nederig-zelfverzekerd geschiedenis ‘in opdracht van de tijd.’ Zo gezien doet ook de meest individualistische historicus niet anders; ook als hij het ietwat pathetische beroep op zo’n hoge instantie liever achterwege laat.

Beslissend zijn uiteraard de opdrachtgever, doel, middelen en begrenzing. De student of promovendus die een bepaalde kwestie op advies van zijn leermeester uitzoekt zal dat ook als een soort opdracht voelen, maar het is tevens een test van zijn bekwaamheid en dat impliceert vanzelf vrij onderzoek. Het enige criterium kan de wetenschappelijke kwaliteit zijn, niet de uitkomst. Dat wil niet zeggen dat de praktijk hier nooit van afwijkt. Een resultaat kan op enthousiasme of op teleurstelling rekenen en dus kunnen ook de

verwachtingen van een docent, om van mogelijke ingrepen te zwijgen, meespelen. Nog afgezien van de vraagstelling die als ze opgegeven wordt, zoals bij huidige groepsprojecten, het onderzoek automatisch begrenst en in een bepaalde richting stuurt. Men hoeft de dank- en voorwoorden in ontelbare dissertaties en andere publicaties maar door te bladeren om te zien hoe vaak de leermeester-promotor en zijn opvattingen op de achtergrond aanwezig waren — ook als aan dat conventionele dankritueel in veel gevallen weinig waarde hoeft te worden gehecht. In de praktijk kortom kunnen tal van overwegingen de uiteindelijke redactie beïnvloeden. Echter innerlijk afhankelijk van een ander en geneigd om wel eens naar hem toe te schrijven of niet ... voorzover de term ‘opdracht’ hier van toepassing is, blijft het principieel bij vrije vorsing, waarheen die ook voert.

Maar om nu nog even terug te komen op de vraag naar het nut: er bestaat geen overtuigend argument om zich, als de buitenwacht een beroep op de historicus doet een kwestie die op zijn gebied ligt voor haar uit te zoeken, principieel daaraan te onttrekken. Waarom zou hij niet even vanzelfsprekend zijn vakmanschap ter beschikking stellen als de architect die gevraagd wordt voor de bouw van een concertzaal? Zo hij ergens overtuigend en zichtbaar zijn maatschappelijk nut kan bewijzen dan bij zo’n opdracht; méér dan in het publiceren van een geleerd boek over een buitenissig onderwerp dat toevallig zijn hobby is en verder een half dozijn belangstellende collega’s en een dozijn kopers vindt!

Geschiedschrijving in dienst en opdracht van een vorst of regering was vanaf de oudste tijden een gebruikelijke broodwinning, de meest gebruikelijke zelfs, want zonder meer de meest rendabele. Ten gevolge van de maatschappelijke verschuivingen, vooral sedert de negentiende eeuw en de opkomst van een burgerlijke samenleving, werd een vorstelijke opdrachtgever steeds meer vervangen door tal van instellingen, ook particuliere organisaties die historici in dienst namen voor hun geschiedenis, vaak in de vorm van een gedenkboek bij jubilea. De laatste jaren heeft zich in dat opzicht bij ons het bekende sneeuwbal-effect voorgedaan en juist instellingen en bedrijven zien in een wetenschappelijk gedenkboek een statussymbool. Ook biografieën in opdracht geschreven zijn normaal en die opdracht komt in de regel van nabestaanden, sympathisanten, aanhangers, bewonderaars van de betreffende, die zijn aandenken in ere willen houden. In de jongste tijd zijn in Nederland ook regelmatig historici ingeschakeld om een bepaalde kwestie uit te zoeken, zoals bij de affaires Weinreb, Menten, Aantjes, Srebrenica of SOTO over de opvang van oorlogsgetroffenen. Ik zelf zat nog verleden jaar in een commissie voor onderzoek naar het gedrag in de oorlog van de volkskundige P. J. Meertens, en in alle gevallen verschenen (meer of minder lijvige) openbare rapporten. Lou de Jong werd als oorlogsgeskundige voor tal van zaken benaderd en zelfs zijn grote werk kan een vorm van opdracht door het Rijk worden genoemd, dat formeel verantwoordelijk tekende als we het ontstaan ervan nagaan, waarvoor eerst een viertal historici als vertegenwoordigers van de vier grote zuilen waren aangewezen.

Al deze voorbeelden betekenen natuurlijk nog geen weerlegging van de bedenkingen, en kritiek is in enkele gevallen ook niet uitgebleven. Die

bedenkingen bestaan niet enkel bij de vakman maar minstens even zeer juist bij die buitenwacht, media, journalisten, publieke opinie. Wie ze zoekt vindt staaltjes in overvloed door alle eeuwen heen waar de hand van de opdrachtgever zeer zichtbaar is. Juist de oude hofhistoriografie in dienst van vorst en monarchie werd al snel hagiografie.

Opdrachtgever en historicus staan immers per definitie in een persoonlijke relatie tot elkaar. Een begrijpelijke wens van de laatste voor een goede verstandhouding met de opdrachtgever, die ook al bij zuiver academisch onderzoek kan meespelen, maakt diens beweegredenen en intenties zo cruciaal. En ze kan daarom ook gemakkelijk leiden tot de bekende preventieve zelfcensuur. Het behoeft geen betoog dat zodra het om een politiek geladen of controversieel thema gaat en de onderbouwing van de eigen standplaats achter de opdracht steekt, de onderzoeker onder druk komt en dat hij snel gevaar loopt als wetenschappelijk vijgenblad te worden gebruikt. Zodra nog levende personen daarbij in het spel komen kan dat zijn werk nog extra bemoeilijken. Zodra een opdrachtgever, zeker in geval van een actuele controverse, belang heeft bij de uitkomst of teneur zal hij snel trachten de gang van het onderzoek te controleren en als hij beducht is voor de uitkomst of vreest dat het de verkeerde kant op zal gaan, kan hij informatie achterhouden of de toegang tot de archieven bemoeilijken dan wel geselecteerde archieven aanbieden. De moeilijkheid is dat de onderzoeker gewoonlijk niet van te voren kan weten wat hij zal aantreffen. Als hij op hiaten stoot kan dat (zeker bij oudere en veel particuliere archieven) een kwestie van slecht of chaotisch beheer, zorgeloosheid, onduidelijke bezitsverhoudingen, oorlogsomstandigheden en nog heel wat meer zijn, naast de kans op opzettelijke verwijdering van compromitterend materiaal. Het feit dat de opdrachtgever vrije toegang tot zijn archieven verleent — een eis die elke historicus moet stellen — biedt dus geen garantie dat die archieven niet eerst geschoond zijn. De onderzoeker kan dat laatste soms moeilijk opmerken, laat staan altijd bewijzen. Toen de vader van de oude Pruisische school, Heinrich von Sybel, zijn grote geschiedenis van de Duitse eenwording onder Wilhelm I schreef, zei Bismarck later in een van zijn bekende vlagen van cynische openhartigheid ‘We hebben daarbij wat stukken laten verdwijnen om de brave man niet al te zeer tegen ons in te nemen.’ En Sybel was een hartstochtelijk voorvechter van de klein-Duitse Pruisische oplossing van het eenheidsvraagstuk. Bij een andere houding zou hij ook nooit tevens directeur van de Pruisische staatsarchieven geworden zijn. Één voorbeeld uit honderden!

Dat brengt me bij de keuze van de onderzoeker, die misschien in de eerste plaats de aanleiding was én is voor twijfels aan de zuiverheid van geschiedschrijving in opdracht. Hoe meer een opdrachtgever op een bepaalde uitkomst hoopt of een bepaalde uitkomst vreest, des te zwaarder weegt vanzelf die keuze. Men zal historici vragen van wie op zijn minst een blanco-instelling, liefst een welwillende zo niet sympathiserende houding ten aanzien van de opdrachtgever en zijn intenties kan worden verwacht. Een republikein zal niet in de eerste plaats door het hof worden gevraagd voor een geschiedenis van de Oranjes. In de meeste gevallen is de betreffende historicus geen onbeschreven blad en de voorwaarden voor de altijd gewenste goede verstandhouding met de

opdrachtgever zullen aanwezig worden geacht. Dat zegt nog niets over zijn integriteit. Terwijl over de correctheid van technische berekeningen bij de constructie van een koepeldak in de regel niet te twisten valt, laat geschiedenis als hermeneutische wetenschap ruimte voor verschillende interpretaties en conclusies. En de taal biedt bovendien een brede marge van formuleringen. Iedereen die opdracht-onderzoek met een zekere explosieve lading heeft verricht, kent het goudschaaltje. Daarom is de keuze van de onderzoeker van belang, zonder dat men aan zijn oprechtheid of bekwaamheid op voorhand moet twijfelen. De proef op de som is het resultaat en er zijn de nodige voorbeelden waarmee de opdrachtgever niet blij kon zijn.

Er is hier vooral na de oorlog, een opmerkelijke verschuiving opgetreden. Met het verdwijnen van een hiërarchische standenmaatschappij en de democratisering verschoof vanzelf de propaganda- en reclametechniek. Historici die in opdracht van regering of leidende elites het volk een bepaalde voorstelling van zaken trachten bij te brengen, moeten rekenen op kritiek in pers en media, weerlegging, eventueel verachting en hoon, van binnen en buiten het gilde. Opdrachtgevers die niet geheel wereldvreemd zijn, weten dat. Daarbij moet altijd een verschil worden gemaakt tussen onderzoek naar een specifieke kwestie, zoals de eerder genoemde affaires, en de vraag om de geschiedenis bijvoorbeeld van een bedrijf als Hoogovens te schrijven. Een ander niet minder belangrijk punt is vanzelfsprekend de tijd: gaat het om een zaak die niemand meer heeft meegemaakt of zijn er nog levenden bij betrokken, met een navenante daling van de pijngrens? Om twee recente voorbeelden te noemen: bij het onderzoek van de SOTO naar de opvang van oorlogsgetroffenen, konden eventuele kritische conclusies over het naoorlogse beleid de huidige regering en ambtenaren niet treffen en er was genoeg afstand bij de betrokken instellingen om mee te werken — althans die verwachting was gewettigd en ze bleek ook niet zichtbaar onjuist. Al konden politieke consequenties zoals schadeclaims, de regering ook weer niet onverschillig laten. In het geval van Srebrenica ging het daarentegen om uiterst brisante actuele politiek, waar een aantal ministeries, bewindslieden, militairen en het kabinet-Kok direct bij betrokken waren. De vrijwillige capitulatie van dat kabinet was dan ook het gevolg, maar gezien die belangen en reputaties die in het geding waren, kon hier niet *a priori* op aller spontane medewerking worden gerekend en zeker niet voorzover ook de VN en buitenlandse commandanten een rol speelden. De uitkomst, de onvrede met of scherpe kritiek op het rapport maken de grens duidelijk waar deskundigen zich aan een opdracht vertillen wanneer aan enkele basale voorwaarden voor onafhankelijk en onbegrensd onderzoek niet is voldaan.

Srebrenica is in zoverre echter ook interessant als een voorbeeld van de genoemde maatschappelijke verschuiving en de toegenomen afhankelijkheid van een regering van de publieke opinie. Evenals bij de eerdere affaires vloeyde de opdracht voort niet uit een pedagogisch-propagandistische opzet (zoals de vele in opdracht geschreven werken over vorsten, oorlogen en nationale staten) maar uit een publieke commotie en discussie. De regering verstrekke de opdracht vanuit een defensieve positie aan historici om elke schijn van partijdigheid te vermijden, uiteraard ook om kritiek efficiënter de kop in te

kunnen drukken met het beroep op de deskundigen. Het was in haar eigen belang en dat geldt mutatis mutandis voor veel opdrachten ook vanuit particuliere instellingen die aan waarde winnen als de vakman is ingeschakeld.¹ Die opdracht kan terdege uit de wens naar een waarheidsgetrouwe voorstelling van het eigen verleden voortkomen zoals bij veel bedrijfsgeschiedenissen. Wat weer niet wegneemt dat ook een instelling of bedrijf met het oog op zijn continuïteitsbewustzijn en imago met bepaalde conclusies niet gelukkig kan zijn. Eindversies op grond van overleg, soms zelfs van een compromis tussen opdrachtgever en uitvoerder zijn geen uitzondering. Het is hierbij dat het aankomt op de ruggengraat van de historicus.

Als Bob de Graaff doorgaans van gunstige ervaringen spreekt wat betreft de vrije hand en onafhankelijkheid die hem bij opdrachten werd verleend, dan kan ik dat op grond van eigen ervaringen vooral in redactiecommissies bevestigen. Het genoemde voorbehoud ten aanzien van de vaak oncontroleerbare volledigheid en juistheid van alle informatie, geldt even goed voor ander onderzoek en de bereidheid tot medewerking zal daarbij eerder minder zijn — juist omdat de huidige opdrachtgever beseft dat hij de verdenking van witwasserij via een onafhankelijke historicus moet kunnen ontzenuwen. De Graaff noemt tevens een voorbeeld dat lang niet elke opdrachtgever dat aandurft en liever op een eigen huisschrijver terug valt, wat het resultaat niet overtuigender maakt. Dat ik in het geval van Srebrenica tot een ander oordeel kom, moge uit het voorafgaande duidelijk zijn.²

Alles bijeen genomen is er in beginsel niets tegen geschiedschrijving in opdracht mits de historicus vasthoudt aan de eis van onafhankelijk onderzoek en er voldoende middelen en medewerking voor gegarandeerd worden. In geval van twijfel of moeilijkheden op dat gebied zal hij de opdracht beter kunnen weigeren. Dat vergt vooral psychologische zelfkennis of men zich voldoende sterk voelt om een mogelijke druk tot aanpassing te weerstaan. Maar beslissend hierbij is uiteraard ook het thema. Dikwijls brengt een opdracht bovendien het voordeel mee dat bepaalde archieven toegankelijker worden en zelfs dat nieuwe luiken open kunnen gaan waar anders niemand aan had gedacht.³ In drie gevallen trad ik zelf als promotor op bij proefschriften die uit een opdracht waren voortgekomen of liever, waarbij het boek dat in opdracht was geschreven als proefschrift kon fungeren. Waarom ook niet, als aan de normale criteria is voldaan?!

Toch is er nog een heel andere kant: opdrachtgeschiedschrijving is ten eerste inhoudelijk strikt omheind, laat weinig ruimte voor thematische verandering en

¹ ‘Das Publikum läßt sich weniger leicht in die Irre führen als die Behörden im allgemeinen annehmen’ schrijft Fueter (*Geschichte der neueren Historiographie* (Zürich, 1985) 28).

² Ook als men bij geschillen de Raad van State als stok achter de deur had. Daar is de belangrijke factor van de preventieve zelfcontrole en verinnerlijkte censuur. En daar was de even belangrijke factor van de grote druk van buiten en de geladen publieke atmosfeer, die een luchtdichte beveiligde onderzoekskabine illusoir maakte. Aan de verdienste van een aantal hoofdstukken van het rapport doet dat niet af.

³ Dat geldt vooral voor biografieën in opdracht. Ook L. de Jong kreeg dankzij de Rijksopdracht vanzelf toegang tot overheidsarchieven. De voorbeelden ook internationaal zijn vele.

aanpassing en dus voor methodische of inhoudelijke vernieuwing. Ze blijft op gebaande paden en breekt niets open — tenzij het natuurlijk om de puur wetenschappelijke opdrachten gaat (een geschiedenis van het hof in de zeventiende eeuw of van de slavenhandel). Ten tweede zijn de onderwerpen lang niet altijd even belangwekkend. De horizon blijft smal en parochiaal. En daarmee kom ik bij de huidige trend van collectief project-onderzoek, van de verschoolsing en toenemende marktafhankelijkheid in het hele universitaire bedrijf en dus de financiering of aanstelling op basis van opdrachten. Het werkelijke gevaar schuilt niet in opdrachtgeschiedenis als zodanig zolang die meer een uitzondering en een aanvulling blijft, het schuilt in de groeiende penetratie van het marktdenken dat ook de geschiedschrijving in opdracht bevordert en wel op allerlei niveaus, buiten en binnen vakkringen, en in de toenemende verlegging naar de Derde Geldstroom bij de universiteiten. Als de ABN of Shell het programma voor de historici gaan invullen heeft de geschiedwetenschap haar geboorterecht verkocht voor een linzengerecht. En daarom moet ook en juist het buitenissige boek mogelijk blijven dat nooit de toptien zal halen maar de aanzet kan bevatten voor toekomstige doorbraken. Tegenover het tijdelijk nut staat immers het boventijdelijke. De constatering van de grote Zwitserse historiograaf Fueter dat de baanbrekende historische werken nooit in betaalde opdracht zijn geschreven zegt voldoende. Bij een toename van de huidige ontwikkeling zal de geschiedschrijving een tijdperk tegemoet gaan van een duizelingwekkende productie bij een overeenkomstige egaliserende geestelijke verarming en uitdroging van haar inspirerende kracht.

H. W. von der Dunk is emeritus hoogleraar contemporaine en cultuurgeschiedenis aan de universiteit van Utrecht. Hij publiceerde boeken, essays en artikelen over algemene en geschiedtheoretische onderwerpen en over Nederlandse en Duitse geschiedenis in vaktijdschriften, dag- en weekbladen, en bijdragen aan handboeken en encyclopedieën, waaronder een Europese Cultuurgeschiedenis van de 20^e eeuw (2 delen, Amsterdam 2000), een boek over de Shoah *Voorbij de verboden drempel* (Amsterdam 1990) en recentelijk een cultuurhistorische verkenning *In het huis van de herinnering* (Amsterdam 2007).

Summary

H. W. von der Dunk, *Commissioned research should be seen as an appetizer, not the main course*

There is no reason why a historian should not carry out commissioned research and in so doing, like so many other professionals, make his or her expertise available to the rest of society, provided that certain conditions are met, namely: that the research can be conducted independently without outside interference, that the historian has unrestricted access to all the relevant archives, and that the individual or organisation commissioning the research cooperates fully in providing all the necessary means and additional information that is required. The historian should always have the final word concerning the research. In ambiguous cases where the historian may have doubts, the commissioned research should be refused. This is because the historian is perpetually at risk of being manipulated for the sake of political,

propagandist or other objectives. Moreover, commissioned research should always be the exception to the rule or an additional sideline because of its inherently limited horizon and scope which generally precludes groundbreaking or original research. The present trend of scientific project-based research (a modern variation of commissioned research) with its strong and coherent focus on market orientation also poses a threat to free, original historiography.

Recensies

Kossmann, E. H., *Geschiedenis is als een olifant. Een keuze uit het werk van E. H. Kossmann* (Ankersmit, F., Krul, W., ed.; Amsterdam: Prometheus/Bert Bakker, 2005, 418 blz., €25,-, ISBN 90 351 2695 5).

Dit is een curieus maar tevens inhoudsrijk boek. Curieus in de eerste plaats vanwege de wat raadselachtige titel. Ze is ontleend aan een door Kossmann zelf ooit gemaakte opmerking: 'Geschiedenis is als een olifant: niet opzij te krijgen.' Uit de desbetreffende context en ook uit dit boek blijkt dat hij dat ook niet geprobeerd heeft, maar de geschiedbeoefening als een onmisbaar en onuitroeibaar maatschappelijk verschijnsel beschouwde. Curieus is het werk ook omdat de twee bekwame editeurs vooraf niet alleen uitvoerig de inhoud hebben samengevat maar ook recensie-achtige beschouwingen ten beste geven. De curiositeit bestaat voor mij ten slotte in de vraag wat voor soort boek dit nu eigenlijk is. De ondertitel is te bescheiden, want de verantwoorde en gelukkige keuze uit Kossmanns werk is meer dan dat; zowel de aard van het opgenomen portret als de vele in de andere artikelen elkaar aanvullende en bevestigende zelfreflecties stempelen voor mij deze bundel bovenal tot een trefzekere autobiografie van de historicus Ernst Kossmann.

Vanuit dit perspectief gezien zijn, naast het zelfportret, de twee laatste bijdragen wellicht de belangrijkste. Het zijn de biografische schetsen van Johan Huizinga en Menno ter Braak. Ze illustreren het bekende gegeven dat in iedere biografie deels een autobiografie schuilgaat. Vooral de ambivalente opstelling van Kossmann tegenover Huizinga, die hij 'de grootste (historicus) zonder twijfel uit onze twintigste-eeuwse cultuur' (377) noemt, tekent hem ten voeten uit. In menig opzicht 'waren zij congeniaal.' Beiden waren geen lieden 'die afgeronde theorieën en een principiële methodologie' hanteerden, maar in de praktijk toonden 'hoe inspirerend en origineel' hun aanpak was. (355) De toon van hun geschriften was 'indringend, maar in het geheel niet opdringerig'; beiden hadden 'geen rekeningen te vereffenen en geen triomfen te rapporteren'. (360) Kossmann is bekend gebleven door zijn afstandelijkheid en ironie, die hij ook ten aanzien van zijn eigen werk betoonde; menig artikel in deze bundel getuigt er expliciet van. Vandaar dat hij tevreden oordeelde: 'Huizinga's ootmoed en bescheidenheid waren echt.' (361) Tegelijk was hij 'eigenlijk steeds heel vreemd tegenover diens werk blijven staan'; met zijn 'beroemde beschouwingen over het esthetische bestanddeel van historische voorstellingen of over de historische sensatie kon en kan ik weinig beginnen'. (41) Bovendien ontwaarde Kossmann bij Huizinga een soms als hinderlijk ervaren impressionisme en een teveel aan generalisaties: 'Men verbaast zich over het gebrek aan precisie, aan details, aan bewijzen.' (370-371) Wars van abstracties en systeemdenken als hij was heeft hij nooit geloofd dat 'de filosofie in staat zou zijn de geschiedenis in een allesverklarend stelsel samen te vatten'; vandaar zijn 'voorkeur voor een mengvorm van betoog en vertelling, argumentatie en verhaal.' (40) Die waardeerde Kossmann ook reeds als jongeling in Menno ter